

Molnár Dávid

Csáky Mihály levelének előtörténetéhez

Csáky Mihály Melius Péterhez címzett levele János Zsigmond „cenzúrájának” egyetlen forrása.¹ A levelet Gyulafehérváron 1570. február 15-én dátumozták, ám úgy látszik, hogy története egészen 1568-ig, mi több: 1566-ig nyúlik vissza. Erre maga a levél is utal: „Minderre a fejedelem már a gyulafehérvári nyilvános zsinaton is figyelmeztetett, s [...] ezt nehezen viseli el...”²

Induljunk ki abból, hogy Csáky műfaji szempontból nemcsak a gúnyirat-irodalomra („gyalázkodó versek”³ és „szitkozódásokkal teli könyvek”⁴) utalt a levélben, hanem a prédikátor-irodalomra is („a beszéd bűzét és a csúfos gyalázást múlasszátok el, [te] a szerénységre és a keresztény jótekonyságra emlékeztess, s a jámborságot tanítsátok az Isten ígéjében, amint illik”⁵), amelyet élesen el akart határolni az előbbtől. Minthogy „akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, praedicatoroktól a praedicáló székéből sok káromlásokat és módnélkül való kárpálódásokat a két religio, ugymint a calvinista és ariana religión valóktól disputalast hallottál volna.”⁶

A marosvásárhelyi Borsos Sebestyén krónikájából való idézet, amelyről nem állapíthatjuk meg egészen pontosan, melyik időszakra vonatkozik, a tanácskijegyzőkönyvek alapján az 1566. évi Kolozsváron is fedni látszik a tényeket, ahol a centumpaterek négyszer is végeztek erről.

1) „Látja a város [...], hogy a pap urak és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mind inkább kimegy a nép közé, a minek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plebánus hivassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen

¹ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi (Humanizmus és Reformáció, 25), 200.

² Uo., 25. „Id quod Serenissimus princeps noster in publica synodo Albae graviter praemonuit fertque aegrius...”

³ Uo., 25. „famosos versiculos”.

⁴ Uo., 25. „libellos convitiis scatantes”.

⁵ Uo., 200. „a linguae virulentia et turpi maledicentia cessetis ac modestiae caritatisque christianae memores, pietatem in Dei verbo, ut par est, docere debeatis.”

⁶ Mikó Imre (szerk. és kiadja): *Erdélyi történelmi adatok*, I. Kolozsvár, 1855, 29.

prédikálástól, s csak azt prédikálják, a mi Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránkozást...⁷

2) „a plebánus kérésére ismét végezték, hogy Mihály prédikátort és a többi száz prédikátorokat is a király előtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plebánus urnak a tartozó tiszteletet adják meg s egyik a másikat a szószebből ne vagdalja, de ha valamelyiknek közülök Istentől valami új kijelentetik, arról ne vetélkedjék a hívek előtt a templomban, hanem menjenek külön valamely házba, s ott értekezzenek felőle...⁸

3) „Mindazáltal minthogy a felsőbbeknek és a nyilvános superintendenseknek a többi papok és Isten szolgálói az Isten tudományában és igazságában engedelmeskedni tartoznak: ez okáért Mihály ur és a többiek által, a plebánus urnak méltósága szerint engedelmességet és tiszteletet tartoznak mutatni, és az articulusok ellen ne prédikáljanak, de legyenek csendesen. Azonban a város reméli, hogy az Isten az ő szivöket szent Lelke által az ő igéje és az üdv teljes igazsága iránt fel fogja világosítani...⁹

4) „Hogy a száz-férfiak mind a plebánust, mind a prédikátorokat hivassák be, s szép szóval serkentsék, hogy egymásközt békében legyenek, egyik a másikat beszédében ne vagdalja s a szenátorok minél jobban lehet velök egyezzenek meg

⁷ Jakab Elek: *Kolozsvár története*, II. [Újabb kor, Nemzeti fejedelmi korszak (1540–1690.)], Budapest 1888, 173. „Proinde civitas animadvertit, quam ingens et horrendum transierit ac eiam in dies transeat ad plebem ex contentione et predicationibus contra sese inter dominos pastorem et concionatorem existentibus scandalum, quod ut evitari queat per dominos iudices dominus pastor »ac eciam« introvocetur et admoneatur serio, ut cessent a predicationibus contra sese publice faciendis, verumtamen concionari non desistant in his, quae ad usum et emolumentum ecclesiae Dei citra scandalum conferuntur.” Balázs Mihály: *Ferenc Dávid. Ungarländische antitrinitarier IV*. Baden-Baden & Bouxwiller, 2008, Éditions Valentin Koerner (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXXII, Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tome XXVI), 55.

⁸ Uo.: 173–174. „Ex parte predicatoris decrevit civitas, quod dominum Michaellem predicatorem et eciam alios minorum saxonum predicatoros in confessione et consensu coram regia maiestate facto conservent et assecurant. Comittant nihilominus, ut domino pastori debitam reverentiam reddant, et alter alterum in suggestu ne proscindant, sed si quid alicui ipsorum divinitus ex novo revelatum fuerit, ne de hiis coram ecclesia contentant, se din aliquam domum seorsim convenientes conferant.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 55.

⁹ Uo.: 174. „Quia tamen maioribus et publicis superintendentibus reliqui pastores et ministri in syncera Dei doctrina et veritate obedire debent, ob hoc per dominum Michaellem et alios domino pastori iuxta sui officii dignitatem obsequentem reverentiam debitam praesent et contra articulos non predicent, sed sint in silencio. Interim verum deum suo sancto spiritu in cognoscenda vera Dei verbi et salutis corda ipsorum illuminaturum et eos in unionem reducturum sperat civitas.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 55–56.

és tartsák meg őket prédikálás végett, ne okozzanak a városnak és ő felségének több gondot.”¹⁰

Bár a negyedik végzés a felségről is megemlékezik, azt egyelőre csak gyaníthatjuk, hogyan nőtték ki magukat országossá az eleinte helyi jelentőségűnek látszó ügyek a második gyulafehérvári zsinatig. Mindenesetre a zsinat jegyzőkönyvei tartalmazták Csáky Mihály levelének közvetlen előtörténetét.¹¹

Az ismeretlen szerzőtől (Dávid Ferenctől?) származó antitrinitárius jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „A felséges fejedelem azt kívánta, hogy a tiszteletre méltó Csáky Mihály, az ország főkancellára a fejtegetésnek már végre vessen végét. [Csáky], aki műveltségéről és megmérhetetlen ítélőképességéről volt híres, pompás beszéddel először egyetértésre szólította fel az egyházat. Ezután köszönetet mondott az egész egyháznak, és bátorított, hogy beszédeiket buzgón folytassák. Végül a felséges fejedelem nevében komolyan ráparancsolt mind a két pártra: őrizkedjenek attól, hogy kölcsönösen rágalmazzák egymást vagy nyilvánosan, vagy otthon, [s vigyázzanak, mert] őfelsége a szemteleneket meg fogja fenyeíteni, mert nem az a kegyes pásztorok kötelessége, hogy gyalázással ingereljenek bárkit is. Egyébként pedig bárkinek kegyesen megengedi, hogy hittételeket fejtegessen, vitatkozzon, és szelíden terjessze tanításait, mert azt akarja őnagysága, hogy országában a vallás tekintetében szabadság legyen és Gamaliel tanácsát kövessék. Megparancsolja tehát és megköveteli, hogy buzgók legyenek és mindent tegyenek meg az egyház épülésére.”¹²

¹⁰ Uo.: 174. „Domini centumviri congregati decreverunt, quod domini iudex et senatores tam dominum plebanum, quam etiam alios predicatores ultro faciant vocari et bonis verbis adhortentur, ut sint quieti inter set et alter alterum in concione ne proscindat, et utrorumque doctrina permaneat, et quanto melius cum ipsis possunt domini senatores transigant et conservent eos ad predicandum, ne facessant civitati et etiam regiae maiestati curam ulteriorem, universitas civitatis rogat dominos pastores.” Balázs: *Ferenc Dávid*, 56.

¹¹ 1) A Melius Péter nevéhez fűződő jegyzőkönyv lappang vagy megsemmisült. 2) [Dávid Ferenc]: *Brevis enarratio disputationis Albanæ...*, Albae Ivliæ, MDLXVIII, vidua Raphaelis Hoffhalter. Leírása: Borsa Gedeon és mások (szerk.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*, I., Budapest, 1971, Akadémiai, 269. RMNY 247. 3) [Heltai Gáspár]: *Disputatio in causa sacrosanctæ et semper benedictæ Trinitatis...*, Clavdiopoli, 1586, Heltus. Leírása: RMNY 256. 4) [Heltai Gáspár]: *Disputatio de Deo [...] habita in vrbe Transylvania Alba Ivliæ*, Clavdiopoli, 1570. Leírása: RMNY 287.

¹² Dávid: i. m. z1r–z2v. „Hic Serenissimus Princeps, vt disputationi finis iam tandem imponeretur, iussit per Reuerendissimum D. Michaele[m] Chiakiu[m] (custos: supremum) supremum regni Cancellarium, qui est eruditione & profundo iudicio clarus, luculenta oratione Ecclesiam ad concordiam primo ineundam admonuit: Deinde gratiis toti Ecclesiae actis, vt orationi omnes instarent, hortatus est. Postremó nomine suae maiestatis Serenissimæ serio vtriusque partibus mandavit, vt cauerent, ne se mutuis convitiis vel

Ez a forrás is szemlélteti, hogy Csáky a szóvivő szerepét töltötte be, s a levélhez hasonlóan itt a jegyzőkönyv sem utal felekezeti hovatartozására. A protokollum szerzője persze áradozik róla, ámde a református Heltai is nagyszerű kancellárként szerepeltette őt a jegyzőkönyv református változatában, s nem érzékelt, hogy a megintést kifejezetten Melius Péterhez és a reformátusokhoz címezték volna. Ez igazolni látszik Balázs Mihály tanulmányát,¹³ amelynek alapján szinte kizárhatjuk, hogy Csáky csak a reformátusokhoz szólt volna. Az ilyen típusú, a reformátusokra kihegyezett intelem későbbi jelenség, s jelenlegi tudásunk szerint legalábbis először a mondott levélben jelenik meg.

A szakirodalomban az is felmerült, hogy Csáky nem 1568-ban tért át az antitrinitárius hitre.¹⁴ A fejedelem az előbb hivatkozott tanulmány alapján 1569-ben tért ki, s a levélben már Csáky is antitrinitáriusnak tüntette fel magát („Úristenünk jelenlétét mindig a legnagyobb tisztelettel megértők”¹⁵). Ezen nem azt értem, hogy korábban színlelt volna, csak azt, hogy felekezeti szempontból még nem kötelezte el magát. Egyébként pedig hajlok Horn Ildikó vélekedésére: „Valóban, teljesen egyet lehet érteni Jakab Elekkel, mert ha Forgách és Istvánffy nyomán nem rögzült volna a köztudatban annyira ez a tétel, egyéb ismereteink alapján nem mernénk Csáky Mihályt a korai antitrinitarizmus egyik »frontemberének« nevezni. Részt vett ugyan a hitvitákon, szoros kapcsolatban állt Biandratával is, és az ő nevéhez fűződik az a Meliushoz írt levél, amelyet a szakirodalom sokáig János Zsigmond cenzúrarendeleteként értékelt; tevékenységéből mégsem a harcos, semmilyen eszköztől vissza nem riadó ariánus alakja bontakozik ki, amilyennek Forgách beállítja, sokkal inkább az ellentétek megfékezésének, a mérleg nyelvének tűnik. Amennyiben valóban az antitrinitárius tanok követőjévé vált, akkor azok közé kellett tartoznia, akik ezt a közvélemény előtt nem vállalták.”¹⁶

publice vel priuatum proscinderent, suamq[ue] maiestatem in procaces animadversuram: non enim esse Pastorum piorum munus blasphemias lacessere quempiam. Ceterum se quoque vltro etiam disputandi, conveniendi, modesteque invulgandi quicquid unicuique collibisset provinciam clementer concedere velle enim suam maiestatem, regnum suum liberum esse religionis ergo, consiliumque Gamalielis sequi. Vt ergo amanter & ad aedificationem ecclesiae omnia in posterum transigere debeant, serio iubere, & imperare.”

¹³ Balázs M.: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. Credo, Evangélikus Műhely, 2008/1–2, 84.

¹⁴ Horn Ildikó: *Hit és hatalom, Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, Balassi, 168–169.

¹⁵ Balázs M.: *Teológia és irodalom...*, 200.: „praesentiam domini Dei nostri semper summa cum veneratione cognoscentes”.

¹⁶ Horn: i. m. 168–169.

Ezt némileg alátámaszthatja Dávid Ferencnek és Giorgio Biandratának a *Refvtatio scripti Georgii Maioris...* című unitárius vitairata, amelyben „a főrészt Georg Major evangélikus vitairatával szemben védi az unitárius tanítást”¹⁷, s amelynek dedikációját épp Csákyhoz címezték. „Megírására Georg Major wittenbergi evangélikus tanárnak 1569-ben megjelent *De Deo uno et tribus personis* című írása adott okot, mert abban Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata antitrinitárius tanítását támadta.”¹⁸ Dávidék Major szemére hányják a dedikációban, hogy a *sola scriptura* elvvel (és természetesen az antitrinitáriusokkal) ellentétben egyházatyák, a korai egyetemes zsinatok és hitvallások segítségével kardoskodik, jóllehet ezeket korábban elutasította. Ám nemcsak a módszert hánytorgatják fel neki, hanem azt is, hogy Major gúnyt űz belőlük és meg akarja rendszabályozni őket.¹⁹ Ezek persze nem másodrangúak a levél szempontjából, mégis térjünk rá arra, hogy Dávidék hétszer szólítják meg közvetlenül Csákyt a neki szóló dedikációban. Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy Dávidék nem kételkednek: Csáky átolvasta a Georg Major könyvecskét,²⁰ amelyet különben ő is a kancellárnak dedikált (ne feledkezzünk el arról, hogy ez is 1569-es!), ámde a dedikálás zárlatát húznánk alá, mert az a *felekezetek között mérlegelő* Csákyra utal: „Most térjünk arra a levélre, amellyel fércművét Nagyságodnak ajánlotta. Tisztelettel és szívből kérjük Nagyságodat, hogy valóban jóságosan olvassa feleletünket, s ne nézze annak keménységét.”²¹ Ez utóbbit nem kellene kérniük, ha a kancellár az ő pártjukon állna, s ennek alapján magam is úgy vélem, hogy Csáky Mihály csak 1569-ben tért át az antitrinitárius hitre, és pedig a nyomtatvány kiadása és a levél megírása között.

Kicsit visszakanyarodnék a jegyzőkönyvekre. Heltaitól kettő is megőrződött, ezeket Kovács Sándor vetette össze,²² s bár időközben Heltai áttért, a keresett helyen a szövegváltozatok nem térnek el egymástól:

¹⁷ Dávid Ferenc – Biandrata, Giorgio: *Refvtatio scripti Georgii Maioris*, [Claudiopoli], 1569, [Heltai]. Leírása: RMNy 272.

¹⁸ RMNy 272.

¹⁹ Dávid–Biandrata: i. m. 9.

²⁰ Dávid–Biandrata: i. m. 8.

²¹ Dávid–Biandrata: i. m. 29–30. „Nunc ad Epistolam progrediemur, qua Maior R. tuae M. farcimen suum dedicavit. Ut autem R. tuae M. responsionem nostram benigne legere, ac non gravitatem expendere velit, reverenter et ex animo petimus.”

²² Kovács Sándor: *Egy hitvita – két jegyzőkönyv, Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez*. Keresztény Magvető, 2004/4, 437–443.

„Végre a felséges fejedelem azt kívánta, hogy a Nagyságos Csáky Mihály főkancellár a vitatkozásnak véget, és ne folytatódjék tovább. Őfelsége úgy látja, hogy a vitatkozással többet ártának, mint használnának. Ezután köszönetet mondott az egész egyháznak, imára buzdította őket. Ezután bejelentette, hogy Isten Őfelsége a fejedelem Isten kegyelméből más módot keres az ügy gondozására, olyat, amellyel az egyház békéje és az igaz tanítás felragyogása egyaránt biztosítható. Imádkozik tehát, de szigorúan meg is parancsolja, hogy egyik párt se rágalmazza a másikat sem nyilvánosan, sem otthon. A makacsul ellenszegülőket Őfelsége szigorúan meg fogja büntetni. Egyébként pedig bárkinek kegyesen megengedi, hogy hittételeket fejtegessen, vitatkozzon, és szelíden terjessze tanításait, mert azt akarja őnagysága, hogy országában szabadság legyen.”²³

A két verzió csaknem egyezik, csak három eltérést figyelhetünk meg. Az első különbség, hogy a büntetést is kilátásba helyező megintés után az antitrinitárius jegyzőkönyv szerint még folytatódott az összejövétel, míg a református szerint „a vitatkozás megszakadt, és a zsinatot feloszlatták.”²⁴ A második eltérés, hogy az antitrinitárius jegyzőkönyv szerzője szerint a fejedelem Gamáriel tanácsára is hivatkozott. Amikor Balázs Mihály bizonyította, hogy a fejedelem csak 1569-ben tért ki az unitárius hitre, éspedig „legkéőbb az esztendő derekán”²⁵, azt is megfigyelte, hogy „1569 őszétől kezdődően [...] lassanként összezsúszik a fejedelmi propaganda és az antitrinitárius hittedjesztés érvkészlete.”²⁶ Márpedig ebből kiindulva hitelesebbnek látszik az a változat, amely szerint Csáky még nem utal Gamáriel tanácsára, amely az antitrinitáriusok érvkészletének egyik legfontosabb eleme volt. Ezt tehát minden valószínűség szerint az antitrinitárius jegyzőkönyv szerzője toldotta be. A harmadik különbség a református jegyzőkönyv többlete: „Ezután bejelentette, hogy Isten Őfelsége a fejedelem Isten kegyelmé-

²³ Heltai: i. m., m2v-m3r. „Tandem Serenissimus Princeps per Magnificum D. Michaellem Czakium, summum cancellarium iussit, ut disputationi finis imponeretur, neve ulterius protraheretur, Maiestatem enim suam serenissimam videre, hac disputatione plus officere, quam efficere et prodesse. Deinde gratis toti ecclesiae actis, ut orationi omnis instarent, hortatus est. Postea significavit, Maiestatem suam Serenissimam Deo Optimo Maximo volente, aliter hac de re cogitaturam, quo et ecclesiae tranquillitas permanere et veritas ipsa doctrinae clarius elucescere possit, interim tamen orare se, serioque committere, ut neutra pars alteram convitiis, neque publice, neque privatim proscindet. Alioqui Maiestatem suam in procaces graviter animadversuram. Ceterum se quoque ultro etiam disputandi, conveniendi, modestieque invulgandi cuilibet provinciam concedere. Suam enim Maiestatem regnum suum liberum esse velle etc.”

²⁴ Uo.: m3r. „Et sic disputatio intermissa synodusque dissolutus est.”

²⁵ Balázs M.: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, 84.

²⁶ Uo.: 85.

ből más módot keres az ügy gondozására, olyat amellyel az egyház békéje és az igaz tanítás felragyogása egyaránt biztosítható.²⁷ Ez jellemző református érv. Azaz látszik, hogy mindkét felekezet a „saját” valláspolitikájának legitimációját akarta kimutatni az ősforrásból.

S már csak egy forrásról kell szólnunk, a *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* című antológia II. Jánosnak címzett dedikációja második bekezdéséről. „Az Atyaistennek az ő Fia, Krisztus által örökös hálát adunk azért, hogy az egyháznak ilyen megviselt állapotában minékünk olyan mecénást adott az Úr, aki azt tartja, hogy Isten igazságát nem tüzzel-vassal vagy átkozódással kell előmozdítani, hanem a két Testamentumból vett szilárd bizonyítékokkal, csendes megbeszélésekkel és írásokkal, s arra kérjük Felségedet, hogy Gamaliel tanácsát követve ügyeljen arra, hogy az ügy érett megfontoláson alapuló megismerésének helyét az éretlen előítélet ne foglalja el, s egyensúlyt tartva ne azt kívánja vizsgálni magas trónusán, hogy akik szólnak, miféle rendűrangú emberek, hanem azt, hogy mit írnak és tanítanak. S ha e próbákó segítségével alaposan megismerte azt, hogy mi mit akarunk, biztonságosan kiválaszthatja azt, ami inkább célravezető lesz majd.”²⁸

A fejedelem azt választotta, hogy tisztázza övéit a „török” vád alól. Egyebek között ezért is tartottak zsinatot 1569-ben Nagyváradon. 1570-ben ismét síkra szállt értük a levélben, 1571-ben pedig a marosvásárhelyi országgyűlés során lezajlott vitákban és a tordai végzés kiegészítésében. Legtöbbször eredménytelenül.

²⁷ Heltai: i. m. m2v-m3r. „(Postea significavit, Maiestatem suam Serenissimam Deo Optimo Maximo volente, aliter hac de re cogitaturam,) quo et ecclesiae tranquillitas permanere et veritas ipsa doctrinae clarius elucescere possit.”

²⁸ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2. (Fordította Pintér Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály). Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház, 32. „Quod veró sub hoc afflicto Ecclesiae statu talem nobis Mecoenatem dominus concesserit, qui non ferro, flammis, aut blasphemiiis, sed solidisuvtriusque foederis testimoniis, placidis collationibus & scriptis, veritatem domini promovendam esse censeat, immortales gratias Deo patri agimus per Christum filium eius, adhortantes Maiestatem vestram Serenissimam, vt Gamalielis consilium sequuta, operam dare velit, ne maturam causae cognitionem immaturum iudicium praeoccupet, adhibitoque aequilibrio, non quid sint homines, sed quid scribant, & doceant, ex alto suo solio animadvertere velit: Quo demum saxo hoc, quod volumus, probe cognito, quod erit conducibilis, tute seligere & retinere queat.” *De falsa et vera... cognitione*, kiadja Dán Róbert, Pirnát Antal bevezetőjével. Budapest, 1988, Akadémiai (Bibliotheca Unitariorum, II), 4.

Balázs Mihály

Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból

A Comeniusszal foglalkozó magyarországi szakirodalom nagyon kevésbé foglalkozott azzal a kérdéskörrel, miképpen viszonyult a nagy cseh a radikális reformáció különböző áramlataihoz. Feltűnő ez a hiányosság, hiszen a pedagógiai teljesítmény hangsúlyozása mellett az utóbbi években már magyar kutatók is vizsgálat tárgyává tették az életmű egyéb vonatkozásait, így azt a világszemléletében mindig is jelen lévő profetikus lelkületet is, amelynek leglátványosabb megnyilvánulásaként 1657-ben Comenius közzétette Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikulaš Drabik apokaliptikus látomásainak latin szövegét.¹ Az Erdélyre és I. Rákóczi György udvarának szerepére vonatkozó és nem föltétlenül direkt politikai cselekvésre ösztönző várokozásokról és elképzelésekről Péter Katalin² írt roppant meggondolkodtató és az európai kontextust árnyaltan bemutató tanulmányt. Az Amszterdamban letelepedett nagy polihisztor tevékenységét Vízkelety Andrásnak³, majd Herepei Jánosnak⁴ már jóval korábban sikerült újabb, lényeges erdélyi és magyarországi adatokkal gazdagítania. Közleményeik nyomán megtudhattuk, kik voltak az öreg Comeniusnak azok a legmeghittebb hívei, akiknek kis csomagokat küldött könyveiből. E régebbi közlemények után szen-

¹ Veress Magdolna: *Protestanská propagační literatura. Proroctví Christopa Kottera ve vydání Komenského* In *Nové interpretace českého baroka: sborník z mezinárodní konference*, Piliscsaba, 12–13. května 2003. A cseh barokk új interpretációi nemzetközi konferencia, Piliscsaba, 2003. május 12–13. von Márton Beke und Andor Mészáros. Esztergom-Piliscsaba 2004, 143–150.; Uő.: *Johann Amos Comenius und Friedrich Breckling als „Rufende Stimme aus Mitternacht“*. In *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Band 33. Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 71–83. Magyarul: *Az 1664 körüli várokozások két harsonása: G. Friedrich Breckling és Johann Amos Comenius*, In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. Szeged, 2006, 275–282.

² Péter Katalin: *Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXI(1985), 63–72.

³ Vízkelety András: *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. Irodalomtörténeti Közlemények, 71(1967), 190–194.

⁴ Herepei János: *Az öreg Comenius néhány magyar híve*. In *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 3, 1971, 394–418.